
ЧАПЛІНСЬКА Ю.С.,

аспірантка,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка,

м. Київ

ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК СТРУКТУРНОГО ЕЛЕМЕНТУ ОБРАЗУ СІМ'Ї

В статті розглядається поняття ідентичності через призму структурних елементів образу сім'ї.

Ключові слова: Образ сім'ї, ідентичність, самоідентичність, етнічна ідентичність, групова ідентичність, ідентифікація.

В статье рассматривается понятие идентичности через призму структурных элементов образа семьи.

Ключевые слова: образ семьи, идентичность, самоидентичность, этническая идентичность, групповая идентичность, идентификация.

This article examines the concept of identity through the prism of structural elements image of family.

Key words: image of family, identity, Self-identity, ethnic identity, group identity, authentication.

Ідентичність – це складний феномен, складна психічна реальність, що включає в себе міфологічні та сучасні рівні свідомості, індивідуальне та колективне, онтогенетичне та соціогенетичне підґрунтя. Поняття ідентичності як відтворення особистості, відповідність образу «Я» його життєвому втіленню, стан приналежності індивіда деякому надіндивідуальному цілому, охоплює і особистісну діяльність, і національну культуру. Людина стає «повною людиною» лише коли усвідомлює свою ідентичність та набуває самоідентичності.

Оскільки ідентичність одна із основних структур особистості, її формування та розвиток є необхідною умовою психологічного здоров'я особистості. Метою даної статті є аналіз ідентичності як структурного елементу образу сім'ї.

При аналізі психологічної літератури, можна зробити висновок, що ідентичність має три головні модальності:

- *Психофізіологічна ідентичність* означає єдність і спадкоємність фізіологічних і психічних процесів і властивостей організму, завдяки якій він відрізняє свої клітини від чужих.

© Чаплінська Ю.С., 2012

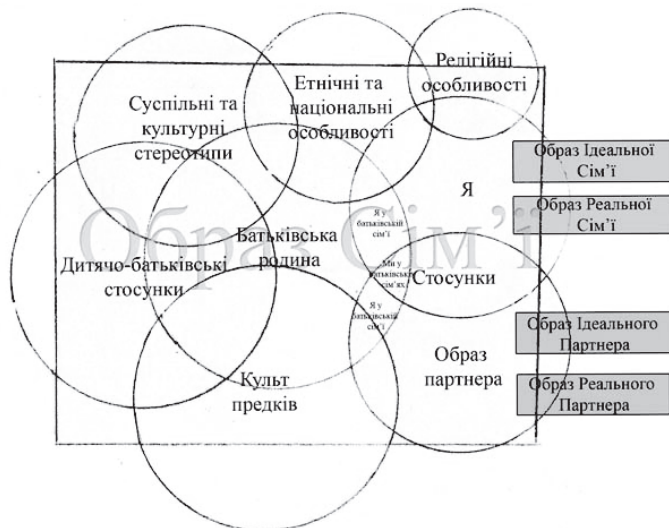
- *Соціальна ідентичність* це переживання і усвідомлення своєї приналежності до тих чи інших соціальних груп і спільнот. Ідентифікація з певними соціальними спільнотами перетворює людину з біологічної особини в соціального індивіда й особистість, дозволяє йому оцінювати свої соціальні зв'язки і приналежності в термінах «Ми» і «Вони».
- *Особиста ідентичність чи самоідентичність (Self-identity)* - це єдність і спадкоємність життєдіяльності, цілей, мотивів і смислотворчих установок особистості, яка усвідомлює себе суб'єктом діяльності. Це не якась особлива риса чи сукупність рис, якими володіє індивід, а його самість, відрефлексована в термінах власної біографії. Вона виявляється не стільки в поведінці суб'єкта і реакціях на нього інших людей, скільки в його здатності підтримувати і продовжувати історію власного «Я», що зберігає свою цілісність, незважаючи на зміну окремих її компонентів.

Появу самого поняття «ідентичність» можна пов'язати з трудами філософа-прагматиста В. Джеймса, хоча він

і не вживав цей термін, але пов'язував суб'єктивне відчуття тотожності та цілісності з переживанням ідентичності. Е. Еріксон розглядав ідентичність як структуру, що складається з певних елементів, пережиту суб'єктивно, як відчуття тотожності і безперервності власної особистості при сприйнятті її іншими людьми, які визнають цю тотожність і безперервність. Також науковець розумів ідентичність, як «почуття само тотожності особистості, її повноцінності, співпричасності світу та іншим людям, почуття набування адекватності та стабільного володіння особистістю, власним Я, незалежно від змін останньої та ситуації» [10].

Феномен ідентичності досліджували Г. Брейкуелл, Дж. Марсія, А. Ватерман, Г. Теджфел, Дж. Тернер, А. Дашевські, А. Маслоу, Дж. Мід, Ж. Піаже, З. Фрейд, К. Юнг, Г. Шапіро та ін... Серед вітчизняних вчених можна виокремити М.М. Бахтіна, Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна та ін. «Образ сім'ї», так само як ідентичність, є частиною «образу світу» людини. Образ сім'ї включає в себе низку компонентів (див. Схему 1 на мал. 1), в кожному з яких одне

Мал. 1. Схема(1) компонентів структури «Образу сім'ї»
Розглянемо їх детальніше.

з головних місць посідає ідентичність, будь то родова ідентичність, групова, національно-культурна чи самоідентичність.

Структурний елемент: образ Я. Ідентичність на цьому рівні, виражається в особистій самоідентичності, (іноді її називають персональною). Вона трактується як самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних і моральних рис. Тобто це деякий набір якостей, що відрізняється певною постійністю або, принаймні, наступністю в часі і просторі, що дозволяє диференціювати дану людину від інших людей. Іншими словами, під особистісною самоідентичністю розуміють сукупність індивідуальних характеристик, які роблять людину подібній самій собі і відмінній від інших.

З концепцією самоідентичності тісно пов'язане поняття самоідентифікації. Самоідентифікація – копіювання поведінки іншого, близьке до пристрасного бажання бути схожим, наскільки можливо, на цю людину. Дане поняття першим ввів З. Фрейд. Отже, під “самоідентифікацією” науковець розумів прояв емоційного зв'язку з іншою особою[8]. Е. Еріксон розглядав самоідентифікацію як процес за допомогою якого людина: 1) поширює самоідентичність на будь-кого іншого; 2) запозичує від кого-небудь; 3) змішує або плутає самоідентичність з самоідентичністю іншого [2].

Необхідно відзначити, що незважаючи на те, що самоідентифікації і самоідентичності є близькими поняттями, вони не є тотожними. Самоідентичність включає в себе різні аспекти, а самоідентифікація – опис таких аспектів. Самоідентичність є результатом, самоідентифікація – процесом (вибору, прийняття норм, настанов, традицій).

Саме поняття самоідентичності носить дуалістичний характер: з одного боку, самоідентичність – це частина самоідентичності особистості, або “Я-концепції”, один з елементів структури особистості людини. Тут поняття

вбудовується в систему загальнопсихологічного теоретичного знання. З другого боку, самоідентичність – результат самоідентифікації людини або групи людей з соціальною спільністю, таке розуміння і є соціологічним поняттям. В структурі образу сім'ї поняття самоідентичності, ми будемо розглядати на рівні двох складових: образу Я та Соціально-культурних стереотипах.

Структурний елемент: Образ Батьківської родини. Формування і розвиток самоідентичності починається з раннього дитинства. Поведінка дітей носить імітаційний характер, в процесі якого діти імітують інтонаційні характеристики голосу, висловлюють сентенції, копіюють рухи та поведінкові патерни, що належать дорослим. Спочатку таке наслідування не усвідомлюється дитиною, але поступово в міру її становлення, воно виходить з неусвідомленого (автоматичного) рівня, на рівень підсвідомості. Дитина ідентифікує себе з яскравими якостями значимих оточують, в першу чергу з якостями батьків (хлопчик ідентифікує себе з батьком, а дівчинка з матір'ю). За рахунок ідентифікації у маленької дитини відбувається формування поведінкових стереотипів, утворюються риси особистості, визначається ціннісні орієнтації та ставово-рольова ідентичність. Дитина, орієнтуючись на слова та поведінку своїх батьків починає причислювати себе до тієї чи іншої статі (Я – хлопчик чи Я-дівчинка), починає формуватися сексуальна ідентичність і закладаються основа для побудови образу партнера.

Структурний елемент: Образ партнера. Цей образ формується на основі минулого досвіду людини, який має два джерела. Перший становить безпосереднє спілкування з іншими людьми. Основою другого завжди є Образ батьків. Всім відомо, що обираючи шлюбного партнера люди оперують образом власних батьків. Людина ніби ідентифікує свого партнера за зовнішнім виглядом, поведінковими патернами, ціннісними орієнтаціями та життєвими установками. Це відбувається тому,

що людина навчається прилаштовуватися до певної моделі поведінки з певною людиною. І найбільш безпечний спосіб існування для неї саме в звичній моделі поведінки, тому люди і шукають таких партнерів, які б відповідали їх звичайному образу життя. Але поруч із знайомими патернами батьківської поведінки на вибір шлюбного партнера також впливають привнесені суспільством (спілкування з молодими людьми протилежної статі у підлітковий період) або індивідуально психологічними особливостями саме цієї людини (уявлення про бажані риси, якими має володіти майбутній партнер). Також частина досвіду щодо уявлень про Образ партнера людина здобуває опосередкованим шляхом, тобто запозичує з мистецтва, засобів масової інформації і т.д. Ці джерела акцентують увагу на найбільш привабливих сторонах любові і затушовуються або ж зовсім замовчуються можливі негативні прояви. У результаті у молоді формуються виключно позитивні любовні стереотипи. Дія подібних стереотипів проявляється в такому специфічному для передшлюбних відносин сприйнятті, як ідеалізація партнера.

Отже, при формуванні образу партнера на перший план виходять два чинники: батьківська сім'я та суспільний стереотип бажаного (того, що потрібно, що має бути) в шлюбному партнері.

Структурний елемент: Суспільні та культурні стереотипи.

Суспільна ідентичність базується на тому, що люди - не просто механічні носії тих чи інших потреб та інтересів, але і психологічні індивідуальності, що вимагає їхнього групового співіснування. А це в свою чергу створює потребу в само ідентифікації себе з певною групою, усвідомленні самого себе як невід'ємної частини колективу. А культурна ідентичність полягає в усвідомленому сприйнятті тих культурних норм, зразків поведінки та свідомості, системи цінностей та мови, усвідомлення свого «Я» з позицій тих культурних характеристик, які па-

нують в даній спільноті, виявленні лояльності до них, само ототожненні себе з цими культурними зразками, що позначають не тільки спільноту, але й дану особистість.

Поняття культурної ідентичності тісно пов'язані поняття моралі та моральних норм, які формують моральну культуру особистості. **Моральна культура особистості** - це засвоєння людиною моральних норм, принципів, категорій, ідеалів суспільства на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних норм особистої поведінки. Л. Кольберг визначав три стадії морального розвитку особистості, які проходить кожна людина. До морального рівень починається в дитинстві, коли ще не сформоване критичне ставлення до навколишнього середовища. Дитина виконує вимоги дорослих, боячись покарання. Тут головний елемент виховання у тому, що дитина засвоює ті норми, які вважали за потрібне надати їй батьки. Ті норми, які існують у їх батьківській сім'ї. На конвенційному рівні дотримання моралі визначається намаганням належати групі, суспільству, відповідати їх вимогам з метою самозбереження. Яскравим прикладом може послужити бажання підлітка належати певній групі, коли моральні норми та принципи, які закладали в них батьки піддаються сумнівам і на перший план виступають ті норми, які є бажаними в референтній групі. Третій рівень морального розвитку автономний: людина добровільно обирає моральну поведінку, бо переконана, що жити їй потрібно згідно норм, прийнятих нею добровільно.

В Україні здавна ставили високі вимоги до морального ставлення людини до себе - порядність, справедливість, працелюбність, гідність, честь, дотримання слова, вірність (громадянська, товариська і подружня); до інших людей - повага до старших, свого родоводу, гостинність та інші.

Як вже було зазначено вище, суспільна ідентичність полягає в усвідомленні людиною себе, як частини групи.

Г. Тежфелом і Дж. Тернером [13] називали цей процес «груповою ідентифікацією», і суть його полягає в тому, що людина, ототожнюючи себе з якою-небудь групою, прагне оцінити її позитивно, піднімаючи у такий спосіб статус групи та власну самооцінку. Групова ідентифікація регулює поведінку людини в групі та складається з певних елементів: по-перше, усвідомлення людиною приналежності до групи та порівняння своєї групи з іншими, по-друге, переживання своєї приналежності до групи у формі різних почуттів, та, по – третє, реагування на інших людей з позицій свого групового членства, а не з позицій окремої особистості. На сучасному етапі проблемами соціальної ідентичності займається багато дослідників: Н. Л. Іванова, К. В. Коростеліна, В. А. Ядов та інші.

А. Ватерман в рамках психоаналізу, розвивав теорію ідентичності. І визначив, що для формування групової ідентичності значимими є такі сфери: 1) сфера професійна та професійного шляху; 2) сфера релігійних і моральних переконань; 3) сфера вироблення політичних поглядів; 4) сфера прийняття набору соціальних ролей, включаючи статеві ролі та очікування щодо шлюбу та батьківства.

Нас найбільше цікавить остання сфера. Рольова ідентичність, тобто ідентичність, обумовлена соціальними ролями, або культурно прийнятними соціальними очікуваннями до відповідних видів поведінки, характерним для певних соціальних позицій. В основі рольова ідентичність лежить усвідомлення себе суб'єктом психологічних ролей. Американський соціолог Ч. Гордон, що розглядає рольову ідентичність як важливу складову частину Я-концепції особистості, виділяє п'ять її видів: 1) статева ідентичність, засновану на гендерній ідентифікації людини як чоловіка або жінки; 2) етнічну ідентичність, тобто ідентифікацію людини як члена расового, релігійного, національного співтовариства, мовної групи, субкультури або іншої

соціальної структури; 3) ідентичності членства, що базуються на зв'язку між людиною та організаційним життям суспільства завдяки всім формам групового членства (формального або неофіційного); 4) політичну ідентичність, що походить від типових патернів ставлення людини до конкуренції, владі та прийняття рішень; 5) професійну ідентичність, тобто систему рольових ідентичностей щодо роботи, як у домашньому господарстві, так і за його межами [11]. Рольова ідентичність є важливим чинником функціонування особистості людини та її життєвого світу [1].

В контексті образу сім'ї рольова ідентичність цікавить нас з точки зору статевої ідентичності та сексуальної ідентичності.

Статева ідентичність розглядається в першу чергу як усвідомлення і переживання індивідом позиції «Я» по відношенню до певних образів-еталонів статі. Загалом, такими еталонами є історично складені в контексті даного етносу та суспільства та конкретно взятої родини установки. Наприклад, що чоловік – є главою сім'ї, він добувач коштів, майстер вирішення будь-яких проблем і т.д. , жіноча ж роль реалізується у виховній позиції щодо своїх дітей, у прояві турботи і розуміння по відношенню до чоловіка. Статева ідентичність визначається як приналежність індивіда до своєї статі, формування уявлень про статево-рольову позицію, яка детермінує поведінку особистості та передбачає відповідність суспільним стереотипам у прояві себе як жінки чи чоловіка. Статева ідентичність розглядається як внутрішня динамічна структура, інтегруюча окремі сторони особистості, які пов'язані з усвідомленням і переживанням себе як представника певної статі, в єдине ціле без втрати їх своєрідності.

Сексуальна ідентичність – самоідентифікація особистості з людьми, що мають ту чи іншу сексуальну орієнтацію, самовідчуття особистості з даною сексуальною орієнтацією[12]. Від сексуальної ідентичності залежить тип та

особливості побудови сім'ї.

Сучасній сексології відомі три можливих типи сексуальної ідентичності:

- Гетеросексуальна ідентичність — самоідентифікація як гетеросексуала, або як «людини з нормальною, традиційною, звичайною» орієнтацією, або в якості «натурала»;
- Гомосексуальна ідентичність — самоідентифікація як носій гомосексуальної орієнтації, або як людини, яка в якості сексуальних партнерів вбачає людей однієї з нею статі.
- Бісексуальна ідентичність — самоідентифікація як бісексуала або людини, що в якості сексуальних партнерів для себе вбачає людей рідної статі.

Австралійський психолог Вів'єн Касс вважає, що сексуальна ідентичність не виникає раз і назавжди, хоча в багатьох людей може бути відносно стабільною. Згідно його теорії індивіди здатні свідомо змінювати свою сексуальну орієнтацію залежно від самоприйняття у певний період життя.

Деякі етнопсихологи (Н. Н. Миклухо-Маклай, В. Г. Богораз-Тан, Д. К. Зеленин, Л. Я. Штернберг) вважають, що формування сексуальної ідентичності зумовлене особливостями взаємодії людей, способами інтерпретації тієї або іншої поведінки на основі існуючих зразків дій, адекватних етнокультурні та конкретному контексту.

Структурний елемент: Етнічні, національні та релігійні особливості.

Аналіз літератури, присвяченій етнічній ідентичності, показав, що в даний час це наукове поняття наповнюється багатьма значеннями і смислами.

Етнічна ідентичність – складова частина соціальної ідентичності особистості, психологічна категорія, яка відноситься до усвідомлення своєї приналежності до певної етнічної спільності [7]; це результат процесу емоційно-когнітивного самоототожнення суб'єкта зі своєю етнічною групою, що виражене в почутті спільності з членами цієї групи і сприйнятті як цінностей її основних

характеристик [4, С. 67].

Поняття «етнічна ідентичність» не тотожне поняттям «етнічність», «етнічна приналежність», «етнічна ідентифікація», хоча близьке їм. Якщо етнічність (або етнічна приналежність) – це категорія, що приписується суспільством на основі об'єктивних критеріїв, то етнічна ідентичність – це результат самокатегоризації, яка досягається індивідом в результаті конструювання образу навколишнього світу і свого місця в ньому. Істинна етнічна ідентичність може не співпадати з офіційно приписуваною етнічною приналежністю. Поряд з причисленням індивідом себе до представників свого етносу, етноідентичність включає перш за все глибоко значущі переживання даної приналежності, як однієї з найважливіших складових в системі уявлень особистості про себе. Нарешті, якщо ідентифікація – це процес, завдяки якому реалізується етнічне ототожнення, то ідентичність – це результат процесу ідентифікації.

В нашій роботі під поняттям «етнічної ідентичності» ми будемо розуміти результат емоційно-когнітивного процесу усвідомлення етнічної приналежності, ототожнення індивідом себе з представниками свого етносу і відокремлення від чужих етносів, а також глибоко особистісне значуще переживання своєї етнічної приналежності [5].

Національна ідентичність – самовизначення особи в національному контексті. Усвідомлення власної причетності до певної нації та її системи цінностей: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини, тощо. *Національна ідентичність співпадає з етнічною ідентичністю тоді, коли поняття нація трактується як «етнічна нація» і, навпаки, між ними існує розходження, якщо під нацією розуміємо «націю-державу».*

Р. Процюк розглядає релігійну ідентичність як одну із складових ширшої національної ідентичності, яка формує націю як уявлену спільноту. Релігійна ідентичність тлумачиться ним у двоякому розумінні: як певна спіль-

ність уявлень членів суспільства про їх релігійну сферу (при цьому релігійна ідентичність нації може бути як конфесійно гомогенна, так і плюралістична) і як процес формування індивідуальних особливостей особистості. [6].

Ідентичність з певним етносом, національністю чи релігійною конфесією створює певний тип сімейної взаємодії. В залежності від традицій того чи іншого народу, тієї чи іншої релігії визначається роль жінки, чоловіка, дитини у сімейному колі, ряд їх зобов'язати, можливості їх реалізації, особливості їх морального розвитку та презентації світу.

Структурний елемент: Культ предків.

В основі родової ідентичності лежить групова культурна ідентичність. Протягом десяти тисяч років панування на планеті, індивіди надзвичайно міцно ідентифікувались з сім'єю, кланом, родом або іншими угрупованнями, які охоплювали індивіда при появі його на світ. Індивід народжувався вже як член сім'ї та расової групи. Проблема колективної ідентичності присвячує свою увагу Е.Сміт в монографії «Національна ідентичність» Він досліджує типи колективної ідентичності і першим, з його точки зору, типом колективної ідентичності виступає фактор роду. На думку Сміта, дана категорія є поширеною та переконливою. Класифікація за родом виступає основою інших відмінностей.

Будучи універсальною, вона виступає зв'язуючою ланкою з іншими видами ідентичності; в такому випадку родова ідентичність створює умови для колективних дій. Групова родова ідентичність людини зазвичай залишалась постійною протягом всього її життя - адже базові індивідуальні та групові культурні взаємозв'язки визначались вже при народженні.

В образі сім'ї родової ідентичності визначається через сімейну міфологію. Сімейні міфи - це «вірування», «переконання», «родинне кредо», певні установки і захисні механізми, за допомогою яких сім'я існує і зберігає цілісність

і єдність. Сімейні міфи створюються на глибинному родовому рівні тому, на відміну від правил, ролей, ритуалів, як правило, часто не усвідомлюються. А оскільки не усвідомлюються, то закріплюються дітьми і переносяться ними вже в доросле життя. І такі міфи кочують з покоління в покоління.

Структурний елемент: Дитячо-батьківські стосунки.

Ідентичність на цьому рівні складається з ідентифікації себе як майбутнього батька чи майбутньої матері, зі стилів виховання дітей, з прийняття чи неприйняття дітей як окремих особистостей.

Е. Фромм у праці «Мистецтво любові» говорить про два типи батьківської любові: материнський та батьківський. Він пояснює, що «материнська любов безумовна, бо мати виносила та народила дитину і тим самим реалізувала свою потребу, тоді як любов батька обумовлена, її треба завоювати, тобто відповідати певним критеріям, дотримуватися встановлених традицій і норм». [9]. Від того якими були батьки, наскільки вони дозволяли чи забороняли щось, чи була в родині емоційна близькість чи дистанція, наскільки гармонійно вони обирали стиль виховання в тій чи іншій ситуації, залежить модель поведінки, які людина перенесе на свою власну сім'ю. Можливо батьківська сім'я була дисгармонійною, і людина не бажає брати за основу таку модель поведінки з власними дітьми, але все одно, підсвідомо у ситуаціях гніву чи печалі будуть вириватися на зовні батьківські речові чи поведінкові патерни.

І.С. Кон запропонував теоретико-методологічний аналіз сучасного стану етнографії і, зокрема, історії дитинства. Він розглядає батьківство як соціально-культурний феномен і батьківський вплив на особистість дитини. Він підкреслює, що етнічна ідентичність та батьківська ідентичність формується з дитячих років на тлі традиційних батьківських відчуттів, соціальних ролей і «культурних символів батьківства і ма-

теринства, втілених в міфах, релігії і т.д. [3].

Саме поняття батьківська ідентичність включає в себе уявлення про батьківство як таке, співвідношення образів ідеальних та реальних батьків та реалізації людини у цій якості.

Отже, передумовою гармонійного розвитку особистості, самореалізації та успішної адаптації до змінних суспільних умов є становлення ідентичності як складної Я-концепції. Ідентичність виступає як наслідок відокремлення особистістю самої себе із оточуючого середовища та проявляється як відчуття цілісності, самототожності. Ідентичність формується у взаємодії із іншими людьми та у діяльності на основі ідентифікації з цінностями, що існують у

сім'ї, референтній групі та суспільстві. Узгоджена система ціннісних орієнтацій особистості визначає пріоритетні напрямки самореалізації та життєві плани, а також сприяє становленню адекватної ідентичності. Змістова структура ідентичності в контексті образу сім'ї є повною та багатогранною. Вона визначається баченням аспектами: починаючи від особистісної і закінчуючи етнічною ідентичністю. Кожен з рівнів образу родини породжує власну ідентичність, які в суммі відображають усвідомлення людиною власної автономності, унікальності та відчуття приналежності до соціальної групи. Гармонійна взаємодія та взаємодоповнення всіх видів ідентичності забезпечує всебічний особистісний розвиток.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горностай П. П. *Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности*. – К.: «Интерпресс ЛТД», 2007. – 312 с.
2. Заковоротная М.В. *Идентичность человека. Социально-философские аспекты* / М.В. Заковоротная. – Ростов-на-Дону: Издательство Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999. – 175 с.
3. Кон И.С. *Социологическая психология*. М.; Воронеж, 1999. С. 442.
4. Львовичкіна А.М. *Етнопсихологія: Навч. посібник*. – К.: МАУП, 2002. – 144 с.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. *Соціальна психологія: Підручник у 2-х кн.* – Кн.1: *Соціальна психологія особистості і спілкування*. – К.: Академвидав, 2004, 185
6. Процюк Р. *Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства* / Р. Процюк // *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. – 2004. – Вип. 6. – С. 122 – 130. , с. 122 – 130
7. Стефаненко Т.Г. *Етнопсихологія: Учебник для студ. вузов по спец. «Психологія»*. – М.: ИП РАН, Акад. проект, 1999, 163
8. Фрейд А. *Психологія “Я” и защитные механизмы*; Пер. С англ. / А. Фрейд. – М.: Педагогика, 1993. – 144 с.
9. Фромм Э. *Искусство любви; исследование природы любви* [Електронний ресурс]
10. Erikson E. *The life cycle completed* / Erik Erikson. – New York: Norton, 1982. – 61 p., 155
11. Gordon Ch. *Development of evaluated role identities* // *Annual Review of Sociology*. – 1976, V. 2. – P. 405–433., с. 407
12. Laumann E. O. *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States*. – Chicago, 1994
13. Robinson W. P. (Ed.) *Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel*. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.